

İLSAM Akademi Dergisi

Journal of ILSAM Academy

ISSN 2757-9212

Zühd Dönemi Zâhide Hanımların Takvâ Anlayışı¹

The Understanding of Taqwa (Piety) of Zahide (Ascetic) Women of The Zühd (Ascetic) Period

ÖZ

Çoğunlukla erkek zâhidlerin hâl tercümelerine dayanan ve tasavvuf dönemi erkek sûfilerin kalemleriyle kavramsallaşan takvâ terimine, bu çalışmada zâhide hanımların hâlleri üzerinden bakılmıştır. Ashâb-ı Kirâm, tabiîn ve etbâu't-tâbiîn'in yaşadığı zaman aralığına tekabül eden zühd dönemi; kitapların zühd bâblarında geçen hadislere istinaden zenginleşen ve dünyevileşen toplumsal hayata bir direnç olarak oluşmuş bir dindarlık biçimidir. Zühd dönemi tasavvuf kavramları, genel olarak erkek zâhidlerin hâl tercümelerine dayandığı için, tasavvuf tabakâtında kendilerinden bahsedilmiş zâhide hanımların oranı, erkeklere göre çok daha düşük olmuştur. Ancak İslâm toplumunun diğer yarısı olan zâhide hanımların yaşantı ve sözleri, ele aldığımız takvâ kavramının mânâsında erkek zâhidler kadar belirleyicidir.

Zâhide hanımların yaşantı ve sözleri üzerinden tanımlamaya çalıştığımız takvâ kavramı, döneme hâkim olan zühd anlayışından etkilenmiştir. Bununla birlikte bu kavram; vera', tevekkül, kanâat, irfan, ihsân, rızâ, ma'rifet, muhabbet ve zikir gibi kavramlarla ilişkili bir mânâ haritası ortaya koymuştur. Çalışmamızda bu harita, bir tasavvuf terimi olan takvâ ile ve onun ilişkili olduğu mânâ çerçevesiyle örtüşüp örtüşmemesi açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zâhide Hanımlar, Takvâ, Zühd, Ashâb, Tabiîn

ABSTRACT

In this study, the term taqwa (piety), which is mostly based on the translations of male zahids (ascetics) and conceptualized by the pens of male Sufis in the term sufism, has been examined through the states of zahid ladies. The Zuhd period, which corresponds to the time period in which the Companions (Ashâb), the Successors (Tabiun), and the Followers of them (tabi al-tabiun) lived and is based

Sevilay ERDOĞAN

Doktora Öğrencisi,
Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Temel İslam Bilimleri
(Tasavvuf) Ana Bilim Dalı,
sevilaykul@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-0909-4667.

Cilt/ Issue: 3/2, 251-280

Geliş Tarihi: 27.08.2023

Kabul Tarihi: 14.10.2023

Atrf: Erdoğan, Sevilay: "Zühd Dönemi Zâhide Hanımların Takvâ Anlayışı" *İLSAM Akademi Dergisi* 3/2 (Ekim 2023), 251-280

Dipnot: Sevilay Erdoğan, "Zühd Dönemi Zâhide Hanımların Takvâ Anlayışı" *İLSAM Akademi Dergisi* 3/2 (Ekim 2023), Sayfa.

1 Bu çalışma yazarın Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tasavvuf Anabilim Dalında, Prof. Dr. Mustafa AŞKAR danışmanlığında yazdığı "Zühd Döneminde (Hicri I-II) Zâhide Hanımlar" başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir.

on the hadiths in the chapters of asceticism, is a form of religiosity formed as a resistance to enriching and secularizing social life. Since the concepts of Sufism in the period of asceticism are generally based on the translations of male ascetics, the proportion of women who are mentioned in Sufi biographies was lower than that of men. However, the lives and words of the zahid women, who are the other wounds of the İslâmic society, are as decisive as the male zahids in the meaning of the concept of taqwa we have discussed.

The understanding of zuhd that predominated during the time period had an impact on the concept of taqwa, which we attempted to define through the lives and words of Zahida women. The concept revealed a meaning map related to concepts such as wara (piety), tawakkul (reliance in God), kanaah (contentment), hikmah (wisdom), ihsân (goodness), ridha (consent), marifah (gnosis), muhabbah (spiritual love), and dhikr (remembrance).

Keywords: Ascetic Ladies, Piety, Ascetism, the Companions, the Successors.

EXTENDED ABSTRACT

The meanings of Sufism terms in the period of asceticism (zuhd) were shaped by the words and lives of the ascetics who lived in the periods of the Companions (Ashab), the Successors (Tabiun), and the Followers of them (Tabi al-tabiun), within the framework of the meanings of those terms in the Holy Quran and the sayings and doings of the Prophet (sunnah). Since the books written in the field of Sufism generally include the words of male ascetics, the rate of ascetic women mentioned in these works is much lower than that of men. In this article, taqwa (piety), one of the concepts of Sufism, will be evaluated in terms of the lives and words of ascetic ladies of the ascetic period. Our aim is to determine the events and sayings that have survived to the present day from the lives of female ascetics and to evaluate them according to the meaning of the Sufi term. The examples of women ascetics who took place in the Sufi biographies but were not taken into consideration during the formation of Sufi concepts will be decisive in this evaluation. This study differs from others in terms of identifying new examples that may exemplify the concept of piety or contradict its literal meaning. Therefore, our study gains importance in terms of identifying aspects that may be missing in the meanings not only from the ascetic period but also from the present day. This conceptualization, which will be made from the lives of ascetic ladies such as Hawwa (Eva), Meryem (Marry), Züleyha, Belkis, and Hacer, who are shown as examples in the Holy Quran, and Aisha, Rabiah, Shawanah, Muazzah, and Sayyidah Nafisah, who are among the ascetic women who left their mark in the Islamic world, is important as it serves as a map for subsequent studies. The school of ascetism among the ascetic women was institutionalized via teacher-student relation begging with

the ascetic women among the Companions (Ashab), and then the Successors (Tabiun) and the Followers of them (Tabi al-tabiiun). For example, Hafsa bint. Sirin took lessons from Companions such as Aisha and Ummu Atiyya, as well as from the leading ascetics of the Successors (Tabiun). Besides, many scholars and ascetics from among the Followers, such as Abdullah b. Avn, Ibn Sirin, Eyyub al-Sahtiyani (d. 131/749), and Aisha bint. Sad (D.?), were students of Hafsa bint. Sirin.

In our study, while giving a general overview of the concept of asceticism and its sociological history, which gave its name to the period starting from the Golden Age (asr al-saadah) and continuing until the end of the second century of the Hijri (Islamic Lunar Calendar), the relationship of the ascetic ladies who lived in the periods of the Companions (Ashab), the Successors (Tabiun), and the Followers of them (Tabi al-tabiiun) was discussed. Even though they were visited for reasons such as exchanging ideas, asking for advice, praying, or for clarification on a subject, the transfer of the words, names, and lives of the ascetic ladies was not handled with meticulous study. For this reason, there are difficulties in accessing information about the lives, birth dates, and death dates of the ascetic women mentioned in the works. Taqwa (piety), evaluated in terms of the lives and words of ascetic ladies of the ascetic period, confirms the concept of taqwa (piety) in Sufi terminology in terms of meaning. The concept of taqwa (piety), which we generally encounter as the conceptualization of the state translations of male ascetics, coincides with the meanings derived from the attitudes and words of ascetic women. The concept of taqwa (piety), developed within the life of asceticism, puts a map together with concepts such as vara' (piety), tawakkul (reliance in God), kana'ah (contentment), hikmah (wisdom), ihsan (goodness), ridha (consent), marifah (gnosis), muhabbah (spiritual love), and dhikr (rememberance). Piety, which the wife of the Prophet Aisha defines as repentance, good deeds, giving up sins, and taking pleasure in worship and direction, can also be seen in the attitudes of ascetic women. In this respect, the emphasis of ascetic women on piety varies according to their point of view and spiritual expediencies. Thus the concept is defined, for example, as “not having to worry about sustenance” in Maryam al-Basriyyah, “halal food” in Muazza al-Adawiyyah, “poverty and contentment” in Abdah, the sister of Abu Sulayman al-Darani, “wisdom and sincerity” in Fatamah al-Nishaburiyyah, “avoiding suspicious things” in Aishah al-Makkiyyah, “love of God” in Rabiha al-Adawiyyah, and “the pleasure of worship” in Şavana al-Abidah. Taqwain the expressions and attitudes of the unnamed ascetic women who are narrated as wise concubines or ascetic women is defined together with concepts such as vara' (piety), tawakkul (reliance in God), muhabbah (spiritual love), and ridha (consent).

GİRİŞ

Tasavvuf terimlerinin zühd dönemindeki anlamları, o terimlerin Kur'ân ve sünnetteki mânâları çerçevesinde sahâbe, tâbiîn ve etbâu't-tâbiîn dönemlerinde yaşamış zâhidlerin söz ve yaşantıları ile şekillenmiştir. Tasavvuf alanında yazılmış kitaplarda genel olarak erkek zâhidlerin sözlerine yer verildiği için bu eserlerin içinde kendilerinden bahsedilmiş zâhide hanımların oranı, erkeklere göre çok daha düşüktür.¹

Makalemizde tasavvuf kavramlarından olan “takvâ” zühd dönemi zâhide hanımların yaşantıları ve sözleri açısından değerlendirilecektir. Amacımız hanım zâhidelerin yaşantılarından günümüze ulaşan hadise ve sözler üzerinden tespitte bulunmak ve bunları tasavvufi terim mânâsına göre değerlendirmektir. Sûfi tabakâtına girmiş ama tasavvuf kavramlarının teşekkülü esnasında dikkate alınmamış zâhide hanımların örnekleri, bu değerlendirmede belirleyici olacaktır. Takvâ kavramına hâl olarak örnek teşkil edebilecek ya da ıstılahtaki mânâsıyla çelişebilecek yeni örnekleri tespit etme bakımından bu çalışma, diğerlerinden ayrılır. Dolayısıyla çalışmamız sadece zühd dönemine değil, günümüze kadar gelen mânâlar içerisinde eksik kalmış olma ihtimali olan yönleri tespit etme bakımından önem kazanır. Kur'ân'da örnek gösterilen Havva, Meryem, Züleyha, Belkıs, Hacer ile İslâm dünyasında iz bırakmış zâhidelerden Hz. Âişe, Râbia, Şavane, Muaze, Seyyide Nefise gibi zâhide hanımların hayatlarından yapılacak bu kavramsallaştırma, sonraki çalışmalar için bir harita olması bakımından önemlidir.

Çalışmamızda Asr-ı Saadet'ten başlayıp hicri ikinci asrın sonuna kadar devam eden döneme ismini veren zühd kavramına ve onun sosyolojik tarihine genel bir bakış yaparken,² sahâbe, tâbiîn ve etbau't-tâbiîn dönemlerinde yaşamış zâhide hanımların bu kavramla münasebeti ele alınacaktır. Sonraki başlıkta, zâhide hanımların yaşantı ve sözlerinde bir kavram olarak takvânın mânâ çerçevesi incelenecektir.

1. ZÜHD KONUSUNA VE TARİHİNE GENEL BAKIŞ

Sözlükte zühd, “Bir nesneye karşı rağbetsiz olmak, dünyaya olan rağbeti terk etmek, sırtını dönmek, dünya hayatından yüz çevirerek ahirete yönelmek, mâsivâdan ve kötü ahlaktan uzak durmak, insanı Allah'tan uzaklaştıran her

1 Eb'ul-Kasım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhâlim Mahmud - Mahmud İbn Şerif (Kahire: Müessesetü Dârü'ş-Şa'b, 1989) 244, 246-7, 392. Zühd dönemi zâhide hanımlardan sadece sekiz ismin Kuşeyrî Risâlesine girdiği görülmektedir.

2 Hasan Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000), 83.

şeye karşı isteksiz olmak” anlamlarına gelmektedir.³ Zâhid ve mutasavvıflar fikirlerinin meşruiyet kaynağı olarak Kur’ân ve hadisleri görmektedirler. Bu sebeple düşüncelerini ayet ve hadislerle destekleme çabası içine girmişlerdir.⁴

Kur’ân’da zühd kelimesi sadece Yusuf sûresinde geçmekte olup ayette; kardeşlerinin Hz. Yusuf’a değer vermemesi mânâsında kullanılmıştır. Sûfiler, Yusuf’un değersiz görülmesi ile zâhidin dünyayı ve içindekileri değersiz görmesi arasında bir paralellik kurmaktadır. Dünya ve ahiret hayatını karşılaştıran, ahiret hayatı karşısında dünya hayatının kısa ve önemsiz olduğunu bildiren, ikisi arasında ölçülü olmak gerektiğini, aralarında tercih yapılması durumunda ise ahiret hayatının tercih edilmesini tavsiye eden, aksine davrananları ise kınayan başka ayetler de sûfîlerin zühd anlayışlarına delil olmuştur.⁵

Hadis külliyatlarının zühd bâblarındaki hadisler ve söz konusu ayetler, zühd hayatının tercihi belirleyici olmuştur. İlk devir sûfilîğin en önemli temsilcilerinden birisi olan Cüneyd-i Bağdâdî’nin (ö.297/909), “Bizim şu yolumuz kitap ve sünnetle mukayyettir.” sözü bunun çok açık bir göstergesidir.⁶ Klasik tasavvuf kavramlarının anlatıldığı kitaplar incelendiğinde kavramların açıklamasına, önce ayet ve hadislerle başlanmış olup ardından zâhid sûfîlerin görüşlerinin sıralandığı görülmektedir.⁷ Örneğin Zünnûn-ı Mısrî (ö.245/859[?]), zühd başlığında, dünya sevgisini terk etme anlayışına “*Dünya hayatı oyun ve oyalanmadan ibarettir.*”⁸ ayetini delil göstermiştir.⁹

Rasûlullah’ın zâhidâne yaşamı Kur’ân’da mevcut olan zühd ile alakalı olan kavramlar çerçevesinde şekillenmiştir. Zühd ve zâhidlik hakkındaki sözleri onun zâhidliğe kendi çağında mevcut olan zâhidlik anlayışından farklı bir

3 İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihah Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar (Beirut-Lübnan: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1984), 2/411.; Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem el-Mısrî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Kahire: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1876.; Muhammed Ali Tehânevî, *Mevsuatu Keşşâfî Istilâhâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, thk. Ali Dehruç (Beirut: İrşad Kitabevi, 1996), 1/913; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, çev. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Süleymaniye YEK, Hamidiye No. 1377-1378-1379, 2013), 2/1446.; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2016), 397.

4 Mahmut Esat Erkaya, “Tarikatların Teşekkülü Öncesi Dönemde Kur’ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/3 (2015), 117.

5 Türkçe Kur’an Mealleri, (Erişim 22. Haziran 2023), el-En’âm 6/32.; el-Mü’min 40/39.; el-Kasas 28/60.; el-Ankebût 29/64.; el-Lokman 31/33.; el-Fâtır 35/5. Âl-i İmrân, 3/185.; Muhammed, 47/36.; el-Hadîd, 57/20.

6 Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 79.

7 Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 390.

8 el-En’âm 6/32.

9 Ahmed İbn Hanbel, *Kitâbü'z-zühd*, çev. M.Emin İhsanoğlu, (İstanbul: İz Yayınları, 2012), 27.

anlam yüklediğini göstermektedir. Örneğin bir hadisinde Rasûlullah, “Dünyada zâhidlik, ne helali haram kılmak ne de malı mülkü terk etmektir. Dünyada zâhidlik, ancak Allah’ın elinde olana kendi elindekinden daha fazla güvenmen, başına bir musibet geldiği ve yakını bırakmadığı müddetçe, onun ecir ve mükâfatından son derece ümitli olmandır.”¹⁰ buyururken başka bir hadisinde ise, “Ümmetin evveli zühd ve yakîn ile kurtuluşa ermiştir. Sonu ise cimrilik ve kuru ümit yüzünden helak olacaktır.”¹¹ buyurmuştur. Hz. Peygamber (sav), bu mânâdaki hadisler çerçevesinde, İslâm’da muteber olan zühdün ve zâhidliğin tanımını yapmıştır.

Hz. Peygamber (sav), yaşamı boyunca bazen maddî yönden zengin sayılabilecek kadar mala sahip olsa da eline geçen malı ashâbının refah seviyesini iyileştirmek için kullanmıştır. “Benimle dünya arasındaki ilgi, yolculuğu esnasında bir ağacın gölgesi altında biraz istirahat edip sonra da yoluna devam eden yolcu misalidir.”¹² Hadisi onun maddiyata karşı tavrını ve dünya görüşünü açık ortaya koymaktadır. Onun hayata bakışı zaman zaman ashâbını ve eşlerini zorlasa da kendisini örnek almada titiz bir çaba gösteren Müslümanlarca önce zühd anlayışı, devamında tasavvuf ilmi ile örnek alınarak yaşanılmaya çalışılmıştır. Zamanla Kur’ân ve sünnete uygun sâfiyâne bir yaşamı devam ettirebilen İslâm büyükleri etrafında gruplar oluşmuştur. Neticede bu gruplar tarikatlar ile kurumsal bir yapıya dönüşmüştür.¹³

Sahâbeler Kur’ân ve sünnetin ışığında nebevî iklimi teneffüs ederek yaşamlarını şekillendirmişlerdir.¹⁴ Onlar bir bakıma mutasavvıfların tatbikat önderleri sayılmaktadır.¹⁵ Sahâbeler arasında zühdü ve takvâsı ile meşhur olan Ebû Zer hakkında Rasûlullah, “Kim dünyaya karşı en az meyli olan birini görmekten hoşlanırsa, Ebû Zer’e baksın.”¹⁶ buyurarak onun zühd yaşamı hususundaki titizliğine dikkat çekmiştir. Süfyan-ı Sevrî ise zâhidlikte Ebû Zer’in Hz. İsa’ya en çok benzeyen kişi olduğunu ifade etmiştir.¹⁷ Bu durum sonraki dönemlerde devam ederek günümüze kadar gelmiştir.

10 Ebû Abdillâh İbn Mâce, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, çev. ve şerh. Haydar Hatipoğlu (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012), 10/367.

11 İbn Hanbel, *Kitâbü’z-zühd*, 37.

12 İbn Hanbel, *Kitâbü’z-zühd*, 39.

13 Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 230-231.

14 İbn Hanbel, *Kitâbü’z-zühd*, 48.

15 Muhammet Mustafa Çakmaklıoğlu, *Tasavvuf* (İstanbul: Bilay (Bilimsel Araştırma Yayınları), 2021), 59.; Abdullah Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1986), 59.

16 İbn Hanbel, *Kitâbü’z-zühd*, 178.

17 İbn Hanbel, *Kitâbü’z-zühd*, 178.

Tâbiûn döneminin âbide şahsiyetlerinden olan Hasan Basrî (ö.110/728), sahâbelerin zâhidâne yaşamlarını kendi döneminin yaşam biçimi ile kıyasladığı şu ifadeleri, ashâbın zühde bakışını bariz bir şekilde ortaya koymaktadır: “Bedir savaşına katılan yetmiş kişiye ulaştım. Çoğu zaman yünden elbiseler giyerlerdi. Onları görseniz: “Bunlar deli!” derdiniz. Onlar da sizin en hayırlılarınızı görselerdi “Bunların ahiretten nasibi olmaz!” derlerdi. Sizin kötülerinizi görselerdi: “Bunlar hesap gününe inanmıyor!” derlerdi. Öyle topluluklarla karşılaştım ki dünya onlar için ayakları altındaki topraktan bile değersizdi. Öyle topluluklarla karşılaştım ki, biri geceyi bulduğunda o günkü yiyeceğinden başka bir şeyi olmazdı. Yine de “Bunun hepsini mideme indiremem! Bir kısmını Allah rızâsı için vereyim!” der ve yiyeceğinin bir kısmını infak ederdi. Oysa belki de kendisi infakta bulunduğu kişiden daha fazla ihtiyaç sahibi olurdu.”¹⁸

Medine İslâm’ın çıkış merkezi ve Peygamber ile ashâbın yaşadığı yer olması sebebiyle, zühd hayatının da merkezi kabul edilmektedir. Hz. Selmanü'l-Farisî, Hz. Ebu Ubeyde b. Cerrah, Hz. Abdullah b. Mes’ud, Hz. Sa’id b. Müseyyeb, Hz. Fâtıma bint. Muhammed, Hz. Âişe bint. Ebubekir, Hz. Havle bint. Tuveyt ve Hz. Zeyneb bint. Cahş da bu ekolün mensupları arasında sayacağımız zâhidlerdendir.¹⁹

Büyük bir ilim ve kültür şehri olması sebebiyle Basra, ilim alanında önemli eserlerin, âlimlerin ve zâhidlerin ortaya çıktığı bir şehirdir. Siyasi çekişmeler ve Peygamberin hayat tarzının aksine dünyevî bir yaşam tarzını benimseyen Emeviler, Basra’daki zühd hayatının şekillenmesi hususunda etkili olmuştur. Basra’da bir yandan Hasan-ı Basrî ile hüznün temelli bir zühd anlayışı geliştirmekte iken diğer yandan Râbia’tü'l-Adeviyye (ö.185/801 [?]) ile aşk temelli bir anlayış geliştirerek buldukları döneme damgalarını vurmakla birlikte günümüze kadar Müslim ve gayr-i Müslim toplumları etkileyen şahsiyetlere ev sahipliği yapmıştır.²⁰

Emeviler ve Hz. Ali taraftarlarının mücadelesine ev sahipliği yapan Kûfe şehri halkının Hz. Hüseyin’in yanında tam olarak yer almamalarından dolayı yaşadıkları pişmanlık neticesinde zühd yaşamlarını pişmanlık (tevvâbûn) ve ağlama (bekkâûn) ile temellendirmişlerdir. Bu ekolün şekillenmesinde Hz. Tâvûs b. Keysan, Hz. Ebû Hüreyre, Hz. Âişe, Hz. İbn Abbas gibi seçkin sahâbelerin yanı sıra Ümmü Hassan el-Kûfîyye, Süfyân-ı Sevrî’nin annesi gibi seçkin

18 Hafız Ebu Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiya* (Beyrut: Dâru'l- Kütübü'l-Âlemiyye, 1988), 2/134.

19 Ebu'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf*, çev. Murat Sülün - Halil İbrahim Kaçar (İstanbul: Risale Yayınları, 1996), 99.

20 Alberto F. Ambrosio o.p., “Râbia el-Adeviyye ve Thérèse d’Avilla”, çev. Ayşe Meral, *Keşkül Dergisi* 8/2 (2008), 24-27.

zâhideler de etkili olmuşlardır.²¹

Hicri ikinci asrın sonuna kadar olan ve zühd adı verilen dönemde Râbiatü'l-Adeviyye ile muhabbetullah kavramı, Maruf el-Kerhî (ö.200/815-16 [?]) ile ma'rifetullah kavramı, Hasan Basrî ile de havf kavramı, zühd ile vurgulanan kavramlardan olmuştur. Bu dönemin sonuna doğru zühd'e; müşîd edinme, riyâzat ve mücâhede gibi kavramlar hâkim olmaya başlamıştır.²²

Hicri üçüncü asır ile başlayan Tasavvuf dönemi, Abbasilerin gelişme dönemine tekabül etmektedir. Emeviler ile başlayan saltanat ve sefahat meclisleri, Abbasiler ile devam etmiş; fetihlerle elde edilen gelirlerin çoğunun başkente gelmesi sebebiyle zenginleşen devlet hazinesi keyfî uygulamalar ile târumar edilmiştir. Zenginliğin getirdiği lüks hayat ve sefahat âlemi; şarkıcı, rakkase ve eğlence sevenleri başkent Bağdat'a çekmiştir. Fakat bu yaşantıya tepki gösteren kadın ve erkeklerden oluşan bazı gruplar; vaaz, sohbet ve şiir okuma vasıtasıyla İslâmî bilgiyi toplum içinde yaymaya ve insanları nefis tezkiyesine davet etmeye çalışmaktaydı. Genel olarak bu konuda başarılı olan bu kişiler halk nezdinde büyük bir ilgi görmüşlerdir. Bunlardan birisi Abdullah b. el-Mübârek (ö.181/797) olup kendisi hadis âlimi olmasının yanında tanınmış bir zâhidir. Harun Reşîd'in (ö.193/809) cariyesi, halkın Abdullah b. el-Mübârek'i karşılamak için meydanları doldurduğunu gördüğünde, "Gerçek sultanlık Harun Reşîd'in sultanlığı değil Abdullah'inkidir."²³ diyerek halk nezdinde zâhidlerin mevkisini ortaya koymaktadır. Tasavvuf alanındaki ilk eserler bu dönemle birlikte ortaya çıkmaya başladı. İlk sûfiler zühd ve takvâ ehli olup yaşam ve düşünce biçimleri; kıyamet, dünyadan uzaklaşma, cennet, cehennem, günah kavramları üzerine kurgulanmış olmakla birlikte Râbia ve çevresindekilerle Allah sevgisi muhabbetullah kavramına evrilmiştir.²⁴

Zühd dönemini anlatan sûfilerden Ferîdüddin Attar (ö.618/1221), özelde Râbia'yı genelde ise diğer zâhîde hanımları şu sözleri ile Hz. Meryem'e namzet kabul etmiştir. Attar'a Râbia'yı erkek veliler arasında neden zikrettiği sorulunca, "Hadiste buyrulduğu gibi Allah sizin suretinize değil, iyi niyetinize bakar, dinin üçte birini Hz. Âişe'den öğrenmek mümkün de onun cariyesinden yani manevi kızlarından (halifelerinden) feyz almak, neden mümkün olmasın? Bir kadın

21 Abdullah Kahraman, "Tâvûs b. Keysân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/185.

22 Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 108.

23 Ebu'l-Hasen Ali en-Nedvî, *İslâm Önderleri Tarihi*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1992), 1/107,10910.

24 Reynold A. Nickolson, *İslâm Sûfileri*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı vd. (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), 3-4.

hak yolda yürüse, o artık kadın değil ‘er’dir.” demiştir. Tuslu Abbase’nin (ö.?) “Yarın kıyamet günü Arasat meydanında Ey erler! Diye nida edildiği zaman, erler safına ilk adım atacak olan Hz. Meryem olacaktır.” dediğini ve Hasan Basrî’nin bir mecliste Râbia olmadığı zaman konuşmadığını aktarmaktadır. Attar sözlerinin devamında onun gibi birisinin mutlaka erkeklerin safında kabul edilmesi gerektiğini ve hakikat açısından bakılınca bu zümrenin bulunduğu makamda herkesin vahdette yok olarak “ben” ve “sen” diye bir şey kalmayacağını bu sebeple de erkek ve kadın ayırımından söz edilemeyeceğini anlatmaktadır.²⁵

Tasavvuf klasiklerinde bazı zâhidlerin, toplanıp zâhîde hanımları ziyarete gittiğini, onların görüşlerine müracaat ettiklerini ve fikirlerinden faydalandıklarını daha sonra bu bilgileri arkadaşlarına naklettiklerini görüyoruz. Ancak içinde buldukları kültürün etkisiyle, bazen bu hanımların isimleri zikredilmemiş; hatta meçhul bir cariyeye olarak aktarılmışlardır. Mesela Zünnûn Mısırî(ö. 245/859 [?]) methini duyduğu bir cariyeyi ziyarete gitmiş, onun harabeye dönmüş Hristiyan tapınağında yaşadığını gördüğünde sebebini sormuş; o da: “Hele başını kaldır; iki cihanda Yüce Sübhan Hak’tan başkasını görüyor musun?” cevabını vermiştir. Zünnun, kendisine tenhada yaşamaktan sıkıntı duyup duymadığı sorduğunda ise; “Uzak ol! O’nun hikmet letaifi, muhabbet güzellikleri beni doldurmuştur. O’nun yüzünü görme şevki beni öyle sarmıştır ki; kalbimde ondan başkasına hiçbir yer bulamıyorum.” demiştir. Zünnun kendisini hikmet ehli olarak gördüğü için ondan dua istediğinde ise; “Ey Keremli! Takvâ azığın, zühhd yolun, vera’ hali bineğın olsun. Yüce Hak’tan korkanların yolunda devam et. Sonunda bir kapıya erişirsin ki; orada ne perde görürsün ne de nöbetçi... orada kapıcılar, ‘senin hiçbir işinde terslik yoktur’ diyecekler.” demiştir.²⁶ Zünnûn’un bahsettiği zâhîde hanımın bu sözlerinden, zühhd, vera’, istikamet ve nihayetinde vasıl olunan cem’ ve fenâ kavramları üzerinden hâl ve makamlar hakkında bilgisi olduğu anlaşılmaktadır. Zünnûn bu hanım ile yapmış olduğu sohbeti aktarırken adını zikretmeden kendisinden cariyeye olarak bahsetmiştir.

Tasavvuf tarihinde çok sık karşılaşılmasa da tarikatlar döneminde, zâhîde hanımların nadiren de olsa şeyhlik, halifelik yaptıkları ve tasavvufi gruplar, tarikatlar kurdukları da görülmektedir. Karahisar Mevlevîhânesi şeyhi Şah Mehmet Çelebi’nin(ö.1000/1591) kızı Destina (ö.1040/1630) ile Küçük Mehmet Çelebi’nin kızı Güneş Han (ö.1683 civarı) babalarının vefatından sonra birçok

25 Feridüddin Attar, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, ed. Muhammed Edib el-Câdir, çev. Muhammed Asliyyü'l-Vesdanî eş-Şafii (Şam: Merkezi Tahkik-i Âlem-i İslâmî, 2008), 94.

26 Molla Câmi, *Nefehatü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds*, çev. Lâmi'i Çelebi (İstanbul: Ma'rifet Yayınları, ts.), 916-917.

müride şeyhlik ve halifelik yapmışlardır.²⁷

Her ne kadar tasavvufta kadına verilen değer, diğer disiplinlere göre daha fazla olduğu belirtirse de mutasavvıflar içinde buldukları kültürel ortamdan etkilenecek yapmış oldukları çalışmalarda erkek mutasavvıfların hal, söz, fikir aktarımlarında gösterdikleri hassasiyeti sūfî hanımlar söz konusu olduğunda aynı derecede gösterememişlerdir.²⁸ Buna rağmen zâhîde hanımların hayatlarında ve sözlerinde tasavvuf terimlerine kaynak olabilecek çok fazla örnek bulunmaktadır.

1.2. Zâhîde Hanımların Hayatlarından Zühd Örnekleri

Rasûlullah'ın zâhidâne yaşamını örnek alarak bizlere aktaran ashâbın başında mü'minlerin anneleri gelmektedir. Onlar bizzat Rasûlullah ile bir arada yaşamaları ve hata yaptıklarında ilk elden uyarılmaları sebebiyle bizler açısından en önemli prototipi oluşturmaktadırlar. Örneğin; Hz. Âişe'yi ziyarete giden Ensar'dan bir hanım Hz. Peygamber'in üzerinde uyuduğu örtüyü gördüğünde evine giderek yünden bir döşek getirmiştir. Bu döşegi kabul etmeyen Rasûlullah, Hz. Âişe'den döşegi iade etmesini istemiştir. Hz. Âişe döşegin kalması için ısrar ettiğinde, "Ey Âişe! Allah'a yemin ederim ki, şayet istesem Allah, altın ve gümüş dağlarını benimle yürütür." diyerek yatağı geri yollatmıştır.²⁹ Bu hadis, Hz. Âişe'nin dünyaya bakışını belirleyen ve zühd hayatını tercih etmesinde etkili olan örneklerden biridir. Hz. Âişe aynı zamanda yamalı giysi giyer, dehr³⁰ orucu tutardı. Sabahları saatlerce ayakta dua eder, Allah'ı tesbih eder, namaz kılardı.³¹

Hz. Âişe sadaka verme hususunda zaman zaman yakınlarının eleştirisine maruz kalmıştı. Cariyesi ile arasında geçen bir olay onun zühd hayatının boyutunu gözler önüne sermektedir. Yanında bulunan paraların tümünü fakirlere dağıttığında cariyesi keşke biraz et alabilmek için bir miktar para ayırsaydın diyerek kendisine sitem ettiğinde, ona "Dağıtmadan önce söyleseydin, sana bir dirhem verirdim." diye cevap vermişti.³² Yine ünlü zâhideler arasında zikredilen tâbiîn'den Muaze el-Adeviye (ö.101/719-20) Hz. Âişe'nin öğrencileri arasında

27 Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik* (İstanbul: y.y. 1953), 279.

28 Eb'ul-Kasım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhâlim Mahmud - Mahmud İbn Şerif (Kahire: Müessesetü Dârü's-Şa'b, 1989).; Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed Muhâsibî, *er-Riâye li- Hukûküllâh ve'l-Kiyâm bihâ*, thk. Abdülkadir Ata (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.).

29 İbn Hanbel, *Kitâbü'z-zühd*, 40.

30 Dehr orucu: Aralıksız tutulan oruç.

31 İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiya*, 2/48.

32 Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l- Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, thk. Tarık Muhammed Abdu'l-Mun'im (İskenderiye: Dârü İbn Haldûn, ts.), 265.; Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, *Şemâil-i Şerif*, çev. Raif Efendi (İstanbul: İslâmoğlu Yayınları, 1984), 60-61.

yer almaktadır. Bu durum zâhîde hanımların sahip oldukları ilmi sahâbeden aldıklarının da kanıtı sayılmaktadır.³³

Deri işleme sanatını icra ederek gelir elde eden Hz. Sevde validemizin, kazancını cömertçe fakirlere dağıtması, yoksulları gözetmesi, Rasûlullah'ın vefatından sonra Hz. Ömer'in kendisine gönderdiği maaşın tamamını yine fakirlere dağıtması,³⁴ Hz. Sevde'nin zühd hayatı yaşadığının açık bir göstergesidir.

Gecelerini ibadetle, gündüzlerini oruçla geçiren Hz. Hafsa,³⁵ babasının vefatından sonra hayatını sadece ibadetle geçirir olmuştur. Hz. Zeyneb bint. Caş da zühdüyle bilinen mü'minlerin anneleri arasında gösterilmektedir. Fakir sahâbelere yardım etmek için Hz. Sevde gibi deri tabaklayıp satan Hz. Zeyneb bint. Caş,³⁶ Hz. Ömer'in kendisine yıllık geçimi için gönderdiği parayı fakirlere dağıttıktan sonra; "Allah'ım! Gelecek yıl bu paraya beni erişirme. Çünkü o bir fitnedir" diye dua etmiştir. Tüm parayı sadaka olarak dağıttığını işiten Hz. Ömer kendisine bir miktar daha para gönderdiğinde Hz. Zeyneb, onları da infak etmiştir. Vefatı esnasında yanında bir dirhem dahi bulunmayan Hz. Zeyneb hakkında Hz. Âişe, "Övgüye layık, ibadetine düşkün, yetim ve dulların sığınağı gitti" demekten kendini alamamıştı.³⁷ Hz. Zeyneb bint. Caş ibadet etme konusunda oldukça gayretli olup sürekli ibadet etmekten yorulduğunda duvara ip tutturup o ipe tutunmaktaydı. Bunu gören Rasûlullah onu ikaz ederek nefsinin bu kadar zorlamamasını ve yorulduğunda nafîle namazını oturarak kılabileceğini söylemiş ama onları bu manevi yolculuklarından menetmemiştir.³⁸

Hz. Cüveyriye ibadete düşkün, zamanını bilhassa zikir, oruç gibi ibadetler ile geçirmekteydi. Rasûlullah, onun sabah namazından kuşluk vaktine kadar zikirle meşgul olduğunu gördüğünde, bazı duaların sevabının diğer ibadetlere nazaran daha fazla olduğu ve o ibadetlere yönelerek zamanını daha verimli kullanabileceği hususunda onu ikaz etmişti: "Vallahi ben senden sonra şu dört kelimeyi üç kere söyledim ki, eğer bu kelimeler senin güne başladığından beri söylediklerinle tartılsaydı benim söylediklerim, senin söylediklerini geçerdi. Onlar da şu kelimelerdir: Allah'ı hamd ile yarattıklarının sayısı nefsinin zatının

33 Tirmizî, *Şemâil-i Şerif*, 60.

34 Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Abdulfettah Ebû Sinne vd. (Beirut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 8/196-197.

35 İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Aşfiya*, 2/50-51.

36 Ahmet Acarlıoğlu, "Hz. Peygamber (S. A. V.) Döneminde Kadının Çalışma Hayatındaki Yeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/42 (2019), 217.

37 Abdülaziz Şennavî, *Hanım Sahâbiler*, çev. Tacettin Uzun, (Konya: Uysal Kitabevi, ts.), 3/124-25.; İbnü'l- Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, 273.

38 "Zeyneb", *Temel İslâm Ansiklopedisi*, ed. Tuncay Başoğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 8/511.

rızâsı arşının ağırlığı ve kelimelerinin çokluğu kadar tespih ederim.”³⁹

Rasûlullah’ın eşlerinden Hz. Ümmü Seleme ise zeki, ferâset sahibi ve isabetli nasihatları ile diğer ezvâc-ı tâhirattan ayrılmaktadır. Rasûlullah zaman zaman onunla istişare ederdi. Hudeybiye anlaşması esnasında sözüne riayet etmeyen sahâbeler hususunda Rasûlullah kendisine danışıp onun görüşüyle hareket ederek problemi çözüme kavuşturmuştur.⁴⁰ Hz. Ümmü Seleme toplum üzerinde annelik vasfını kullanarak, tavsiyelerde bulunmuş, iyiliği emretme, kötülükten sakındırma hususunda gördüğü hataları nasihatlerde bulunarak düzeltme yoluna gitmiştir. Hz. Osman’a, “Ey Oğulcağızım.! Sebep nedir ki? Ben senin tebanı sende nefret etmiş ve himaye kanatlarının altından çıkmış görüyorum. Sen Rasûlullah sallallahu aleyhi ve sellemine sevdiği ve salık olduğu yolu örtme, onun yakmadığı bir ışığı yakma, sen dost ve arkadaşların olan Ebubekir ve Ömer’in izlerine uymakla iktifa et! Onlar bu işe sâlim bir şekilde teşebbüs edip başararak yerine getirdiler. İşte sana analık hakkını ifa eyledim. Senin üzerine lazım gelen ise itaat ve gereğince amel etmektir.” diyerek nasihat etmişti.⁴¹

Hz. Ümmü Seleme, Hz. Âişe’nin Cemel Vakası’na katılmasını önlemek için ona “*Vakarınızla oturun...*”⁴² ayetiyle nasihat içeren bir mektup göndererek, kendisinin yaşadığı zühd hayatını Hz. Âişe’ye de tavsiye etmiştir.⁴³ Sahâbe

39 Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac b. Müslim, *Sahih-i Müslim*. thk. M. Fuat Abdülbaki (Beyrut: Dâru't-Turâsî'l-Arabî, t.y.), Müslim, “zikir”, 79.; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-sünen*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: y.y. 1409/1988), Ebû Dâvûd, “vitir”, 24.; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu's-sahih*, nşr. Ahmed M. Şâkir (Kahire: y.y. ts.), Tirmizî, “Daavât”, 104.

40 İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, 8/106.

41 Muhammed Râci Hasen el-Kennas, *Rasûlullahın Etrafındaki Hanım Sahâbeler*, çev. Uğur Pekcan (Konya: Serhat Kitabevi, 2015), 239.

42 el-Ahzâb 33/33.

43 Hz. Ümmü Seleme’nin Hz. Âişe’ye gönderdiği söylenen mektup: “Nebinin zevcesi Ümmü Seleme’den mü’minlerin annesi Âişe’ye. Kendisinden başka ilah olmayan Allah’a hamd etmekte olduğumu sana bildiririm. Gelelim konuya. Sen Rasûlullah’ın hanımları üzerine çekilen ve onunla ümmet arasında bulunan perdeyi yırttın. Kur’ân senin eteğini topladı, sen genişletme, haddini bil Allah senin deveni tuttu, onu sahraya salma eğer Resulullah kadınların cihat yükünü taşıyabileceklerini bilseydi, sana vasiyet ederdi. Bilmiyor musun ki o seni dinde aşırıktan nehy etti. Eğer dinin direği eğilir ise kadınlarla düzelmaz, yıkılırsa onlarla eski haline getirilmez. Kadınların yapacağı cihat gözlerini harama kapamak, eteklerine toplamak ve dünyalık sevgilerini azaltmaktır. Eğer sen bu çöllerin birinde Resulullah ile karşı karşıya gelseydin ne yapardın? Yarın Resulullah ile karşılaşacaksın. Allah’a yemin ederim ki eğer bana, “ey Ümmü Seleme! Cennete gir” dense, ben onun benim üzerime örttüğü perdeyi yırttığım halde onunla karşılaşmaktan hayâ ederdim. O örtüyü üzerine al. Evinin avlusu senin kalendir. Senin bu ümmetin birleşmesi için nasihat etmen gerekirken onlara yardımdan geri kalıyorsun. Eğer ben Rasûlullah’tan duyduğum bir hadisi sana anlatsaydım yüzünü gözünü yırtarsın. Vesselam.” bk. Muhammed Ali Kutub, *Hz. Ümmü Seleme*, çev. Nedim Yılmaz (İstanbul: Hisar Yayinevi, 1986), 20.

döneminin hafız ve kadın âlimlerinden olan Hz. Ümmü Seleme Hz.Âişe'den sonra en çok hadis rivayet eden hanımdı.⁴⁴ O, hayatı boyunca ilmini ve ferâsetini, müslümanların problemlerini çözmek, vaaz ve nasihatte bulunma çabası içinde olmuştu. Bu çabası hizmetçisinin oğlu olan tasavvuf ve zühd döneminin büyük zâhid âlimlerinden Hasan Basrî'nin yetişmesine vesile olmuştu.⁴⁵

Yoksul ve kimsesizlerin dayanağı, koruyup gözeticisi olduğu için kendisine, miskinlerin annesi anlamına gelen “ümmü'l-mesâkîn” lakabı verilen Hz. Zeyneb bint. Huzeyme⁴⁶ ve diğer peygamber eşlerinin yaşam tarzları ve bu hususa yönelik sarf ettikleri sözleri onların Rasûlullah'ın yaşam tarzını benimseyerek hayatlarına uyguladıklarının delili olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rasûlullah'ın kızı Hz. Fâtıma takvâ ehli ve güzel ahlaka sahipti. Babasına en çok benzeyen kişi olması sebebiyle takvâ ehli idi. Kendisini deve yününden mamul bir aba içinde gören babası: “Ey Fâtıma! Bugün zorluk ve yoksulluğa sabırla göğüs ger ki, yarın kıyamet gününde cennetin nimetlerine kavuşabileşin.” buyurmuştur.⁴⁷

Hz. Esmâ bint. Ebubekir de hayatını takvâ boyutunda yaşamaya çalışan sahâbeler arasında olup eline geçen para, köle ne varsa tasadduk etmekteydi. Halka “Sadaka verin, insanları doyurun, bağınızın fazlasını elinizde tutmayın. Elinizde tutarsanız o artmaz. İhtiyaç sahiplerine verirseniz yokluğunu hissetmezsiniz.” diyerek nasihatlerde bulunmuştur.⁴⁸ Oğlu Abdullah onun cömertliği hakkında şu sözleri sarfetmişti: “Esmâ ve Âişe annelerimizden daha cömertini görmedim. Onların cömertliği birbirinden biraz farklıydı. Âişe annemiz eline geçenleri biriktirir, belli bir miktara ulaştıktan sonra ihtiyaç sahibine ulaştırırdı. Esmâ annemiz ise eline geçeni hemen dağıtır, yarına bırakmazdı.”⁴⁹ Kendisinin sürekli “tevbe” halinde olduğu rivayet edilmektedir. İbn Ebî Muleyke (ö.117/735) onun sürekli elini başına koyarak “Günahım, Allah'ın bağışladıklarından daha

44 “Ümmü Seleme”, *Temel İslâm Ansiklopedisi*, ed. Tuncay Başoğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 8/257-8.

45 Mâcid el-Benkânî, *Rasûlullah'ın Medresesinde Yetişen Hanım Sahabiler*, çev. Necmeddin Salihoğlu (İstanbul: Ravza Yayınları, 2020), 109.; Selim Uğur- Erdem Uğur, *Saliha Hanımlar* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2009), 58.

46 Hacı M. Zihni Efendi, *Tarihte İz Bırakan Meşhur Kadınlar* (İstanbul: Şamil Yayınevi, ts.), 1/119.; Bilal Yararlı vd., *Örnek Hayatlarıyla Hanım Sahabiler* (İstanbul: Dua Yayıncılık, 2020), 58.

47 Mâlik Fazlurrahman, *Siret Ansiklopedisi*, çev. Kenan Dönmez, vd. (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1996), 2: 235-6.

48 Kara-Kara, *Hanım Sahabiler*, 65.

49 Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Edebü'l- Müfred*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, (Beirut: y.y. 1404/1983), 106 (No. 280).

çoktur.” dediğini aktarmaktadır.⁵⁰

Ashâbdan, Müslüman olmadan önce de yoksula ve yolda kalmış kimselere yardımda bulunmasıyla meşhur olan Hz. Ümmü Mâbed’in, Müslüman olduktan sonra da bu cömertlik yönünü zühd hayatı olarak devam ettirdiği aktarılmaktadır.⁵¹

Müslüman olduğu için ailesinden işkence görmesine rağmen işkence ve hakaretlere sabreden Hz. Ümmü Şerik eşi vefat ettiğinde akrabaları kendisini serbest bırakınca, dinini rahatça yaşayabilmek ve Medine’ye Rasûlullah’ın yanına hicret etmek istediğinde birlikte yolculuk yapabileceği kimse bulamayınca, Allah’a tevekkül ederek yola yalnız koyuldu. Yolda rastladığı Yahudi bir karı koca kendileriyle yolculuk yapabileceğini ve yanına su almasına gerek olmadığını söyledi. Fakat yolda Hz. Ümmü Şerik orucunu açmak istediğinde Yahudiler ona su vermeyerek onu dininden vaz geçirmeye çalıştılar. Asla dininden dönmeyeceğini söyleyen Hz. Ümmü Şerik susuz bir şekilde uykuya daldığında bir müddet sonra yanağına değen suyla uyanmış, o sudan kana kana içerek ve kablarnı da suyla doldurarak tekrar uyumuştur. Sabah duruma vâkıf olan Yahudi, eşiyle birlikte müslüman olmuştur.⁵² Haline sabrederek hâlisâne bir şekilde imânını koruyan ve saf bir tevekkülle yola çıkan kuluna Allah’ın kerâmet ihsan ederek yardım ettiğini görmekteyiz. Takvâlî bir yaşamı kendisine şiar edinen zâhîde hanımlar zaman zaman kerâmet adı altında Allah’ın lütuflarına mazhar olmuşlardır. Bunlardan birisi de Hafsa bint. Sirin (ö. 100/719) olup bir gece evinde lamba yakıp namaza durduğunda lamba sönmüş fakat evinin içinde seher vaktine kadar lamba yanıyormuş gibi ışık olduğu rivayet edilmiştir.⁵³

Hafsa bint. Sirin, tâbiünden olup içinde yetiştiği aile, zühd hayatıyla meşhurdu. Zamanındaki âlimler onun yaşantısını zühd, ver’a ve takvâ açısından meşhur olan kardeşi İbn Sirin’e benzetmektedirler. Tâbiünden olan Iyas b. Muaviye (ö.122/740) tâbiîn arasında ondan daha takvâlî bir kişi olmadığını anlatmaktadır. O hem Hz. Âişe ve Hz. Ümmü Atıyye gibi sahâbelerden hem de tâbiînin ileri gelen zâhidlerinden ders almış olup Abdullah b. Avn, İbn Sirin, Eyyüb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), Âişe bint. Sad (ö.?), gibi tâbiünden birçok âlim ve zâhid kişi de kendisine talebelik yapmıştır. Hafsa, namaz kıldığı mekânda öğle namazı vaktinden sabah vakti güneş doğana kadar ibadetle meşgul olup ardından abdest

50 İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyizi’s-Sahabe*, 475.

51 Kara-Kara, *Hanım Sahabiler*, 465.; Harun Yıldırım, *Kadın Şahsiyetler ve Hanım Sahabiler* (İstanbul: Mercan Kitap Yayınları, 2016), 278-279.

52 İbn Sa’d, *Tabakâtü’l-Kübrâ*, 2001, 10/151.; İbn Hacer, *İsâbe fi Temyizi’s-Sahâbe*, 8/416.; Kara-Kara, *Hanım Sahabiler*, 487-488.; Mustafa Eriş, *Hanım Sahâbiler* (İstanbul: Kampanya Yayınları, 2019) 2: 92-93.

53 Molla Câmî, *Nefehatü’l-Üns min Hadarâti’l- Kuds*, 899.

için dışarı çıkar ve öğle ezanına kadar uyurdu. Her gece Kur'ân'ın yarısını okur, haram günler dışında sürekli oruç tutar, Hac ibadetini yanında taşıdığı kefenini giyerek yapardı. Muhaddis olan Mehdi b. Meymun (ö.?) onun mescidinden otuz yıl boyunca sadece uyumak ve hacet gidermek için çıktığını kaydetmektedir.⁵⁴

Tâbiünden olan Hz. Ümmü Derda (ö.81/701 [?]) fazilet sahibi, âlim, fakih ve çokça ibadet eden zâhîde bir kimse idi. Kıraat, fıkıh ve hadis ilimlerinde şöhret sahibi olup erkek ve kadınlardan müteşekkil birçok kişiye ders vermiştir.⁵⁵ Dımaşk Mescidi'nin kuzeyinde kendisine ait bir ders halkasının olduğu ve Emevi halifelerinden Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) mescitte onun derslerini bazen dinlediği belirtilmektedir.⁵⁶ Tâbiünden Avn b. Abdullah (ö.110/728[?]), Hz. Ümmü Derdâ'nın ilim meclislerinde hanımlarla beraber Allah'ı zikrettiğini bizlere aktarmaktadır. Yunus b. Meysar (ö.132/749) ise onun kadınlarla toplu ibadet ettiğini; "Kadınlar, Ümmü'd-Derda ile birlikte ayakları şişene kadar ibâdet ederlerdi. Eğer namazda iken kıyamda zayıf düşerlerse kendilerini biriple bağlarlardı." sözleri ile aktarmaktadır.⁵⁷ Bu ibadet şeklinin Hz. Zeyneb bint. Cahş'ın ibadet etme hali ile benzeştiği görülmektedir.

Hz. Âişe'nin öğrencisi olan Muaze el-Adeviyye zâhidâne yaşam hususunda eşi Sıla b. Eşyem' (ö.62/681)den geri kalmayarak onun gibi namaz kılmayı bırakıp başka bir işle uğraşmaktan hoşlanmamaktaydı. Evlendikleri geceyi dahi ibadetle, namazla geçirmişlerdi.⁵⁸ Eşinin kendisine yapmış olduğu; "Ölüm düsturun olsun. Bu dünyada sana ulaşan zorluk da kolaylık da umrunda olmasın."⁵⁹ tavsiyesi doğrultusunda gündüzleri öleceğini düşünüp "Belki bugün öleceğim..." diyerek akşama kadar ibadetle meşgul olmakta, geceleri de "Belki bu gece öleceğim..." diyerek de sabaha dek zamanının çoğunu ibadet ile geçirmekteydi. Asiye bint. Amr el-Adeviyye (ö.?) Muâze'nin her gün altı yüz rekât namaz kıldığını ayrıca her gece namazını cüz okuyarak edâ ettiğini aktarırken, Ebu's-Sevar el-Adevi (ö.?) ise onun kırk yıl boyunca yüzünü gökyüzüne kaldırmadan namazla meşgul

54 İbnu'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, 920.; Halil Cum'a, *Nisâu min Asr-ı Tâbiîn* (Beirut: Dâru İbn Kesir, 1992), 2/119-123.; Ömer Rıza Kehhâle, *A'lâmü'n-Nisâ fi Âlemi'l-Arab ve'l-İslâm*, (Beirut: Müessesetü'r-Risale, ts.), 1/272, 274.

55 İzzeddin İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe* (Beirut: Dâru ibn Hazm, 2012), 1608.

56 Ayşe Esmâ Şahyar, "Ümmü'd-Derdâ el- Vassâbiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/316-317.

57 Ümmügülüm Atik, *Ümmü Derdâ es- Suğrâ'nın Hayatı ve Rivâyetleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 13.

58 İmam-ı Ârif Muvaffâ İbn Osman, *Mürşidü'l- Ebrar ilâ Kubûri'l- Ebrar* (Kahire: Dâru'l-Misriyyetü'l-Lübânîyye, 1995), 334-335.; Celî Sâmi el-Neşşar, *Neş'etü'l- Fikrî'l-Felsefe Fi'l-İslâm* (Dâru'l-Meârif, 1978), 3/319.

59 Neşşar, *Neş'etü'l- Fikrî'l-Felsefe Fi'l-İslâm*, 3/119.

olduğunu anlatmaktadır.⁶⁰

Râbiatu'l-Adeviyye ilk dönem zâhidler arasında revaçta olan Allah korkusu ekolünün yerine “Allah onları sever, onlar da Allah’ı sever...”⁶¹ ayetine binaen tüm yaratılmışlarda ilâhî muhabbetin mevcut olduğunu iddia ederek, tasavvuf ve zühd hayatını Allah sevgisi ve muhabbetullah kavramı üzerine kurmuştur.⁶² Râbia’nın kadın ve erkekten müteşekkil birçok dostları olup; Abdülaziz b. Süleyman (ö.?), Malik b. Dinar, Süfyan es- Sevri, Ebu'l-Râsib (ö.?), Ümmü Derdâ, Muaze el- Adeviye, Meryem el- Basrîyye (ö. h.2.asır) bunlardan bazılarıdır.⁶³ Süfyan-ı Sevrî bazen Râbia’yı ziyaret ederek onunla sohbet ettiğini anlatmaktadır. Bu sohbetlerden birinin içeriği hakkında da şu sözleri söylemektedir. “Râbia ile bir gün bir gece boyunca sohbet ettik. Onun bir kadın benim ise bir erkek olduğumu tamamen unutturacak bir hararetle târik ve târikin sırlarından bahsettik. Konuşmamız bitince kendimin bir fakir onun ise taçlı bir kraliçe olduğunu idrak ettim.”⁶⁴

Râbiatu'l-Adeviyye gibi meşhur olanlara ek olarak Bahriye el-Âmide (ö.?) gibi az tanınan zâhîde hanımlar ile sahâbe sonrası asırda zühd hayatı devam etmiştir. Riyah b. Ebi'l-Cerrah (ö.?), Bahriye el-Âmide’nin güzel bir hanım olduğunu fakat açlığın ona zarar verdiğini, kırk sene boyunca sadece bir parça nohut ile yeme ihtiyacını karşıladığını aktarmaktadır.⁶⁵ Yine zâhîde hanımlardan olan Acrede el-Âmiyye’nin (ö.?) ise atmış yıl boyunca oruç tutup, bir deri bir kemik kaldığı anlatılmaktadır.⁶⁶

Asr-ı saadet ile başlayan zühd döneminde Rasûlullah’ın bizzat yaşantısı ve sözleri ile hayatlarını şekillendirme çabası içinde olan sahâbe hanımları kendilerinden sâdır olan kerametlerin yanı sıra; sabır, şükür, cihad, tevekkül, rızâ, tevbe gibi zühd kavramlarının içeriğine uygun sergiledikleri takvâ boyutundaki davranış, hal ve sözleri ile zâhidâne yaşamın ilk öncüleri olmuşlardır. Onların açtığı bu yolda yine onların tedrisâtından geçerek İslâmî ve zâhidâne yaşamı öğrenmeye

60 Aynur Uraler, “Muâze el-Adeviyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/340.; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatu's-Safve*, 707.

61 el-Mâide 5/54.

62 “Râbia el-Adeviyye”, *Temel İslâm Ansiklopedisi*, ed. Tuncay Başoğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 6/498.

63 Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lum'a* (Amman: Dâru'l-Feth, 2016), 315.; Rifâî, Ahmet, *Onların Alemi*, çev. Abdülkadir Akçiçek (Ankara: Rahmet Yayınları, 1961), 28-29.; Ömer Rızâ Doğrul, *Rabiatü'l- Adeviyye* (İstanbul: Eser Yayınları, 1986), 85-88-89.

64 Molla Câmî, *Nefehatü'l-Üns min Hadarâti'l- Kuds*, 896.

65 İbnü'l- Cevzî, *Sıfatu's-Safve*, 718.

66 İbnü'l- Cevzî, *Sıfatu's-Safve*, 712-713.

ve yaşamaya çaba gösteren tâbiîn ve etbaut-tâbiinden zâhîde hanımlarla gelecek nesillere bu bilgilerin aktarıldığı görülmektedir.

2. ZAHİDE HANIMLARIN YAŞANTI VE SÖZLERİNDE TAKVÂ

Sözlükte “Korkmak, endişelenmek, sakınmak, kaygılanmak, korunmak, eziyet veren şeyden korumak, saklayıp muhafaza etmek, itaat etmek, çekinmek, nefsi rahatsız edecek ve zarar verecek şeylerden korumak, ıslah etmek” gibi anlamlara gelen takvâ, Arapça bir kelimedir. Tasavvuf literatüründe ise “Kalbi Allah’tan uzaklaştıran her türlü şeyden kendini korumak, Allah’a boyun eğmek, nefsanî arzuları zayıflatarak Allah’a sığınmak, ahirette elem verecek şeylerden kendini titizlikle korumak, günahlarla araya bir perde çekmek” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁶⁷

Kur’ân’da takvâ kelimesi; kulun kalbinde oluşan haşyet ve heybet,⁶⁸ Allah’a taat ve ibadet,⁶⁹ günahlardan temizlenme, ahiret saadetine erme,⁷⁰ cihad etme gibi farklı manalarda kullanılırken,⁷¹ takvâ ehli olabilmenin şartı ise şu ayetle açıklanmaktadır: “Yüzlerinizi doğu ya da batı tarafına çevirmeniz iyilik değildir. Asıl iyilik; Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara ve peygamberlere inanan; malını sevdiği halde akrabasına, yetimlere, yoksullara, yolda kalan gariplere, dilenenlere, hürriyetine kavuşmak isteyen köle ve esirlere veren; namazı dosdoğru kılip zekâtı veren, antlaşma yaptığında sözünde duran; sıkıntı, darlık, hastalık ve şiddetli savaş zamanlarında sabredenlerin yaptığıdır. Kulluklarında samimi ve dürüst olanlar işte bunlardır; gerçek takvâ sahipleri de yine bunlardır.”⁷²

“Bir kul günaha girerim korkusuyla, yapılması mahzurlu olmayan bazı şeylerden

67 Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali Kebir vd. (Kahire: Dâru'l-maârif, ty.), 4/4901.; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, thk. Adnan ed-Dâvudî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), 531.; Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali Cürcânî, *Mu'cemü't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Münşâvî (Kahire: Dâru'l-fâzilet, ty.), 58.; Süleyman Uludağ, “Takvâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, ts.), 39/484.; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri/Deyimleri Sözlüğü*, ed. Erhan Güngör (İstanbul: Anka Yayınları, 2004), 625.; Uğur Gözel, “İlk Dönem Süfilerinde Takvâ Anlayışı (Kelâbâzi ve Kuşeyrî Örneği)”, *Karabük Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6 (2022), 338.

68 “Yalnız benden korkun” el-Bakara, 2/41.

69 “Ey iman edenler! Allah’tan nasıl korkmak gerekirse öyle korkun. Ancak Müslümanlar olarak can verin” Âl-i İmrân, 3/102.

70 “Kim ki Allah’a ve Peygamber’ine itaat edip Allah’tan korkarak azabından sakınırsa, murada erecek olanlar onlardır” en-Nûr 24/12.

71 “Allah’a ve ahiret gününe iman edenler, mallarıyla ve canlarıyla cihad etmekten (kaçınmak için) senden izin istemezler. Allah takvâ sahiplerini bilendir.” et-Tevbe, 9/44.

72 el-Bakara 2/177.

bile uzak durmadıkça, müttakîler (takvâ sahipleri) derecesine ulaşamaz⁷³ hadisi, takvânın tanımı gibidir. Hz. Ebu Bekir es-Sıddık'ın "Haramları terk etme korkusundan helallerin çoğunu terk ederdik" sözü, bu hadisin sahâbe hayatında tecessüm etmiş yönü gibidir. Takvânın verâ kavramına yaklaştığı bu mânâ, Hz. Ebu Bekir'in kızı Hz. Esmâ'nın yaşantısında da görülmektedir. Bir gün gözleri görmemesine rağmen oğlunun kendisine gönderdiği iç göstermeyen bir kumaşı vücut hatlarını belli edeceğini düşünerek geri göndermiştir. Geri gönderme gerekçesini oğluna bildirdiğinde, oğlu ona iç göstermeyen ve vücut hatlarını belli etmeyecek bir kumaş göndermiş, o da hediyeyi kabul etmiştir.⁷⁴

"Rabbimiz olan Allah'a karşı takvâ sahibi olunuz! Beş vakit namazınızı kılınız. Ramazan orucunuzu tutunuz. Mallarınızın zekâtını hakkıyla ödeyiniz. İdarecilerinize itaat ediniz! (Bu takdirde doğruca) Rabbimizin Cennet'ine girersiniz"⁷⁵ hadis-i şerif'inde takvâ, kavramı, ibadet ve itaat emirleriyle birlikte sayılmıştır. Hz. Peygamber'in (sav), "Allahım! Senden hidâyet, takvâ, iffet ve gönül zenginliği isterim"⁷⁶ yönündeki duası, muttakilere her makamda ilâhî inayete muhtaç olduklarını hatırlatır mahiyettedir.

Hz. Peygamber (sav), zaman zaman yapmış olduğu sohbetleri esnasında hanım sahâbelerin bulunduğu tarafa yaklaşip onlara takvâlî olmalarını tavsiye ederek vaaz ve nasihatlerde bulunurdu.⁷⁷ Rasûlullah'ın tedrisinden geçmiş olan Hz. Âişe takvâ sahibi olup şüpheli şeylerden dahi uzak durur, az yer ve sofradan doymadan kalkardı. Hz. Âişe her fırsatta halka "Günahlarınızı azaltınız. Allah'a günahlarınızın azlığından daha iyi bir şeyle mülaki olamazsınız."⁷⁸ diyerek onlara takvâlî olmayı tavsiye ederdi.

Hz. Âişe'nin takvâ anlayışı ile zühd anlayışı arasında kuvvetli bir bağ bulunmaktadır. Zira Hz. Peygamberin vefatı sonrasında kendisine yemek yeme hususunda sorulan soru üzerine; "Hiçbir zaman doyasıya yemek yemedim. Onun ailesi de doyuncaya dek yememiştir." diyerek ağlamıştır.⁷⁹ Hz. Âişe, Müslümanların zenginlik ve refah dönemlerinde dahi sadece bir ayakkabı ve elbiseyle yetinmiştir.

73 İbni Mâce, "Zühd", 24.

74 Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 162-163.; Yakup Alarçin, *Sahabi Hanımların Ferâseti* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014), 43.

75 Tirmizî, "Cum'a", 80.

76 Müslim, "Zikir", 72.; Tirmizî, "Daavât", 72.; İbni Mâce, "Dua", 2.

77 Hâtib et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, çev. Hanifi Akın (İstanbul: Çelik Yayınları, 2014), 3/393.

78 İbn Hanbel, *Kitâbü'z-zühd*, 194-195.; Fatıma Şadiye Hanım, *Aişe-i Sıddıka* (İstanbul: Hanımlara Mahsus Gazete Matbuası, 1322/1905), 44-45.

79 İbn Hanbel, *Kitâbü'z-zühd*, 194.; Kennas, *Rasûlullahın Etrafındaki Hanım Sahâbeler*, 58.

Abdülvahid b. Eymen'in babası (ö.?), Hz. Âişe'nin üzerinde beş dirhemlik bir elbise olduğunu; cariyesinin, bu elbiseyi evin içinde dahi giymeye utandığını rivayet etmiştir.⁸⁰ O az yer, az içerdi. Hiçbir zaman doyusuya yemek yemediğini ikrar etmiştir.⁸¹ Dolayısıyla zühd yaşantısını, onun takvâ anlayışını destekleyen ve kolaylaştıran bir unsur olarak görebiliriz.

Tasavvufun temelini oluşturan takvâ kavramı, zâhirî ve bâtinî olmak üzere iki mânâ çerçevesinde ele alınır. Takvânın zâhirî yönü sınırlara riayet edip korumak, bâtinî yönü ise niyette ihlas olarak tanımlanır.⁸² Diğer sahâbe hanımların dış kıyafetlerinin İslâm'a uygun olup olmadığına dikkat eden Hz. Âişe, gerekli olan durumlarda onları ikaz ederdi. Yeğeni Hafsa'nın taktığı başörtüsünün ince olduğunu gördüğünde, ona kalın bir örtü verip, "Sen Allah'ın Nûr suresinde ne buyurduğunu bilmiyor musun?" diyerek onu ikaz etmiştir. Takvânın zâhirî yönüne örnek olabilecek bu tavsiye, takvânın bâtinî yönüyle birlikte bir mânâ çerçevesi oluşturur.

Rasûlullah'ın en yakın öğrencisi olan Hz. Âişe, "Sürekli didinip salih amel işleyen kimselerin yolunu takip etmek kimi sevindiriyorsa, günah işlemeyi bıraksın. Eğer bir günah işlemişsen, Allah'tan bağışlanmanı dile ve O'na tevbe et. Şüphesiz gûnahtan tevbe, kalbin pişmanlığı ve dilin Allah'tan bağışlanma dilemesidir."⁸³ diyerek takvâ'nın; tevbe, salih amel, gûnahtan vaz geçme ve ibadet ile alakasını hatırlatmıştır. Hz. Âişe, "Cennetin dereceleri Kur'ân sûrelerinin âyetleri kadardır. Kur'ân'ı gereği gibi, amel ederek okuyan kimse, cennete girince onun derecesinin üzerinde hiç kimse bulunmaz."⁸⁴ derken, Kur'ân ile amel etme bakımından takvâ'nın dereceleri olduğuna dikkat çekmiştir.

Rasûlullah'ın dünya hayatı ve süslerinden uzak durulması hususundaki ikazlarına binaen Hz. Âişe de "İki sarhoşluk sizi saracaktır. Dünya sevgisi sarhoşluğu ve cehalet sevgisi sarhoşluğu. Böyle bir zamanda artık iyiliği emretmez, kötülükten de sakındırmazsınız. O zamanda, Kur'ân ve sünneti ayakta tutanlar Muhacir ve Ensarın sevapta ileri olan ilkleri gibidirler."⁸⁵ sözleri ile çevresindekileri ikaz etmeye devam etmiştir.

Hz. Âişe, hastalandığında, "Doğrusu çok tasa ediyor ve sıkılıyorum. Zira hata

80 Menar Gündüz, *Müsned-i Âişe*, ed. Ramazan Sönmez, (Konya: Konevi Yayınları, 2008), 202.

81 İbn Hanbel, *Kitâbü 'z-zühd*, 194.; Kennas, *Rasûlullahın Etrafındaki Hanım Sahâbeler*, 58.

82 Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 342.

83 Gündüz, *Müsned-i Âişe*, 19.

84 Gündüz, *Müsned-i Âişe*, 152.

85 Gündüz, *Müsned-i Âişe*, 159.

ve noksanlarım varken ölümün ansızın geleceğinden korkmaktayım.”⁸⁶ diyerek takvâ'nın günahlardan kaçınma boyutuna işaret etmiştir.⁸⁷ Kadının İslâm hukukundaki hükümlere kaynaklık edecek haberlerin üçte birini nakleden Hz. Âişe'nin, dünyadan yüz çevirmesi, onun iyiliği emretmesine ve toplumdan yüz çevirmesine sebep olmamıştır. Başka bir ifadeyle onun emr-i bi'l-marûf hassasiyeti, zühd anlayışını yok etmeyen bir ölçüde ve takvâsının bir göstergesi olarak yaşantısında tezahür etmiştir. Takvâ'nın zâhir ve bâtın yönleri ise bu tezahürden ayrılmamıştır. Rasûlullah'ın ashâbını kendi nefesine ve ailesine tercih etmesine bizzat şahit olan Hz. Âişe, Müslümanları kendi nefesine tercih etmiştir. Rivayet edildiğine göre Hz. Âişe, oruçlu iken, bir yoksulun yardım istemesi üzerine evinde bulunana tek yufka ekmeğini ona vermiştir. Cariyesinin iftarlık başka bir şey olmadığını söylemesine rağmen Hz. Âişe, ekmeğin verilmesini istemiş, cariyeye istemeyerek de olsa Hz. Âişe'nin arzusunu yerine getirmiştir. Akşam olduğunda ev halkından veya yabancı biri tarafından yufka ekmeğe sarılmış bir koyun eti hediye edildiğinde Hz. Âişe, cariyesine koyun etini uzatarak bu yiyeceğin o ekmekten daha hayırlı olduğunu söylemiştir.⁸⁸

Hz. Âişe, “Kim Allah'ın rızâsını kazanmak uğruna insanların kızgınlığına düşer olursa, insanlara karşı Allah ona yeter. Ama kim de Allah'ın gazabına rağmen insanları hoşnut etmeye uğraşıyorsa Allah onu insanlara havale eder”⁸⁹ diyerek, Melamilerin takvâ anlayışına kaynak olacak bir yönü vurgulamıştır.

Akrabayı gözeten, köle azat eden, iyilik yapmak için borç para alan Hz. Meymune de zâhidâne bir yaşam sürmüştür. Vefat edince, onun hakkında Hz. Âişe, “Vallahi Meymune geçip gitti. Vallahi o bizim takvâ bakımından en üstünümüz, akrabaya iyilik bakımından da en sağlamımızdı”⁹⁰ diyerek onun takvâsını tasdik etmiştir. Hz. Ümmü Habibe, iman etmeden önce babası Ebu Süfyan'ı Rasûl'ün döşegine oturtmamıştır. Küfre ait necasetin babasında da olabilme ihtimalinden dolayı gösterdiği bu davranış, onun takvâsına delalet etmektedir.⁹¹ Hz. Ömer'in hilafetinde, Hz. Safiyye ve Hz. Cüveyriye'ye, daha önce hicrette bulunmuş olmaları sebebiyle diğer sahâbelerden daha fazla aylık tahsis edilmiştir. Ancak onlar, verilen paranın fazlasını iade edip Hz. Ömer'e “Nasıl ki onlara Rasûl'ün eşi olma vasfı ile belli bir miktar maaş veriyorsun

86 Gündüz, *Müsned-i Âişe*, 165.

87 Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 1989, 202.

88 Gündüz, *Müsned-i Âişe*, 200.

89 İbn Hanbel, *Kitâbü'z-zühd*, 194.

90 İbn Hacer, *İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 8/506.

91 Alarçin, *Sahabi Hanımların Ferâseti*, 52.

bize de aynısını yap”⁹² diyerek yaşantılarındaki takvâyı ortaya koymuşlardır.

Veda Hutbesi’nde, Rasûlullah’ın “Kadınlar evlerinden çıkmasınlar.” buyruğuna binaen Hz. Sevde, hac ve umre için dahi olsa dışarı çıkmayacağı nezrinde bulunmuş ve bu sözünü son nefesine kadar bozmamıştır.⁹³ Rasûlullah’tan işittiği her sözü hayatına uygulama çabası içinde olan ashâb, takvâ kavramını verâ sınırında yaşamış ve tavsiye etmişlerdir. Hz. Âişe, “Sizler vera’yı görmezlikten geliyorsunuz ama o en üstün ibadettir” diyerek, kulu verâyâ taşıyan takvâ hâlini övmüştür. Bu ve benzeri sözler, tasavvuf ıstılahında ortaya konan verâ, tevekkül ve rızâ gibi kavramların esası olmuştur.

Oğlu şehit edildiğinde Hz. Esmâ bint. Ebubekir: “Ey Allah’ım! Uzun gecede kıldığım şu uzun namazının hürmetine, şu anlayışın ve Medine ile Mekke’nin şu kavurucu sıcaklığındaki susuzluğun hürmetine, babasına ve bana iyi davranmasının hürmetine ona merhamet eyle! Allahım! Oğlum senin yoluna teslim ettim. Onun hakkında verdiğin hükme ben razı oldum. Ona gelecek musibetten dolayı beni sabredenlerin ve şükredenlerin mertebesine eriştir”⁹⁴ diye dua ederek sabretmiş; kendisini teselliye gelenlere, “Yahya b. Zekeriya’nın başı da kesilip İsrailoğullarının azgınlarından birine hediye edilmedi mi?” diye cevap vermiştir.⁹⁵

Tâbiünden, Hz. Âişe’nin öğrencisi olan Muaze el-Adeviyye, emzirdiği Ümmü’l-Esved bint. Zeyd el-Adeviyye’ye “Haram yiyerek, benim emzirdiğimi bozma. Çünkü ben seni emzirdiğim zaman helal yemek için elimden gelen gayreti sarf ettim. Sen de ancak helal yemeye gayret et. Umulur ki Efendinin hizmetine ve rızâyâ muvaffak olursun”⁹⁶ diyerek takvâyı, rızâ makamına ulaştıran bir azık olarak göstermiştir. Bununla birlikte onun, manevi yolculuğunda helal lokma merkezli bir takvâ hayatı tavsiye etmiştir.

Bu bakımdan tasavvuf ıstılahında takvâ; tevekkül, rızâ ve sabır gibi hasletlerle beraber tanımlanmış ve tasnif edilmiştir. Bu tasniflerden birine göre takvâ; avamın, havassın, ehassın ve peygamberin olmak üzere dört çeşit sayılmıştır. Bunlardan birincisi, şirke düşmeyi ebedi cehennemden korur; ikincisi, cehenneme girmekten korur; velilerin takvâsı olan üçüncüsü, cennetteki derecesini artırır; peygamberlerin takvâsı olan dördüncüsü Allah’ı müşahedeye layık kılar.⁹⁷

92 Alarçin, *Sahabi Hanımların Ferâseti*, 43.

93 Alarçin, *Sahabi Hanımların Ferâseti*, 29.

94 Kara-Kara, *Hanım Sahabiler*, 64.

95 Kara-Kara, *Hanım Sahabiler*, 70.

96 İbnü’l-Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, 713.

97 Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 140. ; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri/Deyimleri Sözlüğü*, 625.

Mekke’de bırakılması emredildiğinde, Hz. Hacer’in Allah’a dayanması ve gönül hoşluğu ile bu emre rızâ göstermesi, onun takvâsındaki yüceliğe delalet ettiği kadar, tevekkülündeki seçkinliği de göstermekte ve zâhîde hanımlara örnek olmaktadır.⁹⁸ Meryem el-Basrîyye’nin yaşantısında takvâ, rızâ kavramından önce tevekkül hâline yansıdığı görülmektedir. “*Gökte rızkınız ve size vaad olunan (cennet) vardır.*”⁹⁹ ayetini duyduktan sonra Meryem el-Basrîyye’nin bir daha rızık kaygısı çekmemesi ve rızkını aramak için kendini yormaması, bunun örneğidir.¹⁰⁰

“Kul ne zaman rızâ mertebesine ulaşır” sorusuna Râbiatü’l-Adeviyye, “Allah’ın nimeti kadar, musibeti de kendisini memnun edince” şeklinde cevap vermiştir.¹⁰¹ Zeyneb et-Taberiyye ise kopan parmağı için teselliye gelen dostlarına; “Kardeşlerim, bacılarım sevabının lezzeti acısını unutturdu. Allah bana ve size rızâ versin, geçmiş günahlarımızı affetsin. Kalkın yarın yol kime çıkacaksa ona hizmet edelim” demiştir.¹⁰² Bu manada rızâ, sabrı da içeren bir kavram olarak daha kapsayıcı olmuştur.

Zünnun el-Mısıri’nin hikmet ehli olarak gördüğü bir cariyeden dua istemesi üzerine cariyeye kendisine; “Ey Keremli! Takvâ azığın, zühd yolun, vera” hali bineğin olsun. Yüce Hak’tan korkanların yolunda devam et. Sonunda bir kapıya erişirsin ki; orada ne perde görürsün ne de nöbetçi. . . orada kapıcılar, ‘senin hiçbir işinde terslik yoktur’ diyecekler”¹⁰³ sözleri ile takvâ, zühd, verâ ve muhabbet tavsiyesinde bulunmuştur. Bu tavsiyede görülen sıralama, takvâ kavramının içerik ve kapsam bakımından ilgili olduğu kavramları gösterdiği kadar, nefisini tezkiye eden sūfinin makamlarına da delalet eder. Kulun ibadetlerinin artması, aynı zamanda ma’rifet ve muhabbet gibi makamlara ulaşacağını ima eder. Ebu Süleyman ed-Dârâni’nin kız kardeşi Abde’; “Fakirlerin hepsi ölüdür. Ancak Allah Teâlâ’nın fakirliğe kanâat ve rızâ ile hayat verdikleri hariç” diyerek bu sıralamada rızâdan önce fakr ve kanâat makamlarını saymıştır.

Bu yolda mesafe kat eden sufiler, hâl ve makamlarını tasavvuf kavramları ile tanımlarken, takvâ caddesinden ayrılmamışlardır. Râbiatü’l-Adeviyye “Her şeyin bir veriminin olduğunu, ma’rifetin veriminin ise Allah’a yönelmek”

98 Hacer’in teslimiyeti Sehl b. Abdullah’ın: “Kulun kendini Allah’ın iradesine bırakması yani ona mutlak teslim olmasıdır.” sözleriyle açıkladığı tevekkül tanımına uymaktadır. bk. Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 1989, 297.

99 *ez-Zâriyât* 51/22.

100 İbnü’l- Cevzi, *Sıfatü’s-Safve*, 713.

101 Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 340.

102 İbnü’l- Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, 864.

103 Molla Câmî, *Nefehatü’l-Üns min Hadarâti’l- Kuds*, 916-917.

olduğunu söylerken, ma'rifet ile ibadetin ilişkisini kurmuştur. Ancak “Seven, sevdiğine itaat eder.” sözüyle de takvâ makamını vurgulamıştır. Dolayısıyla onun “muhabbetullah” kavramına yüklediği anlam, takvâ ve ibadetle ma'rifetin artmasına bağlı olarak anlaşılmaktadır.¹⁰⁴ Şavane el-Âbide; “Ya Rabbim! Beni sevmen hakkı için beni bağışla” diye dua ederken çevresindekiler kendisine; Allah'ın kendisini sevdiğini nereden bildiği sorusunu yönelttiklerinde, Şavane “Beni sevmeseydi geceleri halk uyurken beni karanlıkta kendi huzurunda durdurmazdı.” diye cevaplamıştır.¹⁰⁵ Bu açıdan takvâ ile gelinecek makamlarda, muhabbetin bir göstergesi olarak ibadet aşkının arttığı görülmektedir.

Yatsı namazlarından sonra örtüsüne bürünerek dama çıkan ve sabaha kadar ibadet eden Habibe el-Adeviyye'nin, “Allah'ım namazımdaki edepsizliğimi bağışla.” diyerek Allah'a niyazda bulunduğu rivayet edilmiştir.¹⁰⁶ Şafak vaktine kadar her geceyi namaz ile geçirip, uykusu geldiğinde ise; “Ey nefis uyku ilerde, kabirde, orada ya sevinç ve sürur içinde ya da azab ve hasret içinde uyursun” diyerek kendi kendine söylenen Muaze el-Âbide'nin hayatında takvâ ve ibadetin artması ile ma'rifet, muhabbet ve zikrin de çoğaldığını göstermektedir.¹⁰⁷

Fâtıma-i Nisaburiye; “Allah'ın kendisini müşahede eden kulunu dilsiz edeceğine böylece kulun Allah'tan utanarak ihlas üzere olacağını”¹⁰⁸ sözleriyle ifade ederken kişinin istikametini koruduğunda irfan ve ihlas sahibi olacağını bildirmiştir.¹⁰⁹ Bişr b. El-Haris (ö.227/841), takvâyı kız kardeşinden öğrendiğini, onun bir mahlukun yaptığı yemeği yememeye çok dikkat ettiğini aktarmaktadır.¹¹⁰

Ebu Ubeyd b. Kasım'ın (ö.224/838) Kâbe'nin karşısında otururken çoğu zaman ayağını uzattığını ya da sırt üstü uzandığına şahit olan meşhur zâhidlerden Âişe el-Mekkiyye'nin ikaz için onun yanına giderek: “Ey Allah'ın kulu, sen âlim bir kimsesin, benim kelimemi dinle; ancak edeple otur yoksa ismin Allah'a yakınlar defterinden silinir.”¹¹¹ sözleri ile kendisini ikaz ettiği aktarılmaktadır. Bu ifadeler açısından bakıldığında takvânın, irfan, şüpheli şeylerden kaçınma, ihlas ve edepli davranışlar ile aralarında mânâ ilişkisi kurulduğu görülmektedir.

104 Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, çev. H. Kâmil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996), 523 İmam Şa'rânî, *Tenbihü'l-Muğterrîn*, 436.

105 İmam Şa'rânî, *Tenbihü'l-Muğterrîn*, 434.

106 İmam Şa'rânî, *Tenbihü'l-Muğterrîn*, 433.

107 İmam Şa'rânî, *Tenbihü'l-Muğterrîn*, 434.

108 Molla Câmî, *Nefehatü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds*, 902.

109 Molla Câmî, *Nefehatü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds*, 902.

110 İbnü'l-Cevzî, *Sıfatu's-Safve*, 496.

111 İbnü'l-Cevzî, *Sıfatu's-Safve*, 379.

Zâhîde hanımların hayatlarında görülen takvâ ve zühd; tasavvuf döneminde kavramsallaşacak olan vera', tevekkül, kanâat, irfan, ihsân, rızâ, ma'rifet ve muhabbet gibi kavramların hâl bakımından kaynakları olmuştur. Bu hâller, zâhîde hanımların yaşantılarında ibadet ve zikrin çoğalması şeklinde görülmüş, onların velayet makamlarına delalet etmiştir. Ünlü zâhidlerden Bîşr b. El-Haris'in takvâyı kız kardeşinden öğrendiği gibi durumları da göz önüne aldığımızda, tasavvuf ıstılahını oluşturan erkek sûfîlerin, bu süreçte zâhîde hanımlardan istifade ettikleri gerçeğini görmek gerekir. Onların hâllerden hareketle yaptıkları kavramsallaştırma örneklerinin zâhîde hanımlarda da olduğu ve zâhidlerin onlardan da çok şey öğrendiklerini görüyoruz.

SONUÇ

Tasavvuf tarihi içerisinde yazılmış eserlerin, tetkik edilmesi neticesinde, eserlerde zâhîde hanımlar hakkında ayrıntılı bilgi vermek yerine onların daha çok sözlerine yer verilmiş olduğu görülmektedir. Her ne kadar fikir alışverişi, dua, nasihat isteme ya da bir konunun izahını isteme gibi sebeplerle ziyaret edilmiş olsalar da zâhîde hanımların söz, isim ve hayatlarının aktarımı titiz bir çalışma ile ele alınmamıştır. Bu sebeple eserlerde adı geçen zâhîde hanımların hayatları, doğum, ölüm tarihleri ile ilgili bilgilere ulaşma hususunda zorluklar yaşanmaktadır.

Zühd dönemi zâhîde hanımların yaşantı ve sözleri açısından değerlendirilen takvâ, mânâ itibarıyla tasavvuf ıstılahındaki takvâ kavramını tasdik eder mahiyettedir. Genellikle erkek zâhidlerin hâl tercümelerinin kavramsallaştırması olarak karşımıza çıkan takvâ kavramı, zâhîde hanımların hâl ve sözlerinden çıkarılan mânâlar ile örtüşmektedir. Zühd yaşantısı içinde gelişen takvâ kavramının; verâ, tevekkül, kanâat, irfan, ihsân, rızâ, ma'rifet, muhabbet, şüpheli şeylerden kaçınma ve zikir gibi kavramlarla olan haritası, zâhîde hanımların hâllerinde de görülmektedir. Hz. Âişe'nin tevbe, salih amel, günahattan vaz geçme, ibadetten zevk duyma ve istikamet olarak tanımladığı takvâ, zâhîde hanımların da hâllerinde görülmektedir. Bu bakımdan takvâ; Meryem el-Basriyye'de rızık kaygısı çekmemek, Muaze el-Adeviyye'de helal lokma, Ebu Süleyman ed-Dârâni'nin kız kardeşi Abde'de fakr ve kanâat, Fâtıma-i Nişaburiyye'de irfan ve ihlas, Âişe el-Mekkiyye'de şüpheli şeylerden kaçınma, Râbiatu'l-Adeviyye'de Allah aşkı, Şavane el-Âbide'de ibadet zevki merkezli takvâ vurgusu görülmüştür. Hikmet ehli cariye veya zâhîde kadın olarak rivayet edilen isimsiz zâhidelerin ifade ve hâllerinde takvâ; verâ, tevekkül, muhabbet ve rızâ gibi kavramlarla beraber tanımlandığı görülmüştür.

Zâhîde hanımların hayatında bariz bir şekilde ortaya çıkan zühd, onların takvâ ve ibadet hayatında belirgin hale gelmiş ve sûfîlerin hâl ve makamlarındaki bir

yön olarak karşımıza çıkmıştır. Benzer şekilde adı bilinmeyen zâhîde, cariye ve koca karıların hâlleri üzerinden yapılacak başka kavram çalışmaları, bu konuda bütüncül bir kavram haritasının oluşmasında faydalı olacaktır.

EK BEYAN / DECLARATION

Makalenin tüm süreçlerinde İLSAM'ın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

In all processes of the article, İLSAM's research and publication ethics principles were followed.

There is no potential conflict of interest in this study.

The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Acarlıoğlu, Ahmet. “Hz. Peygamber (S. A. V.) Döneminde Kadının Çalışma Hayatındaki Yeri”. *Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/42 (2019), 212-232.

Afîfî, Ebû'l-Alâ. *Tasavvuf*. çev. Murat Sülün - Halil İbrahim Kaçar. İstanbul: Risale Yayınları, 1996.

Alarçin, Yakup. *Sahabi Hanımların Feraseti*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 4. Basım, 2014.

Ambrosio o.p., Alberto F. “Râbia el-Adeviyye ve Thérèse d'Avilla”. çev. Ayşe Meral. *Keşkül Dergisi* 8/2 (2008), 24-30.

Atik, Ümmügülüm. *Ümmü Derdâ es-Suğrâ'nın Hayatı ve Rivâyetleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Attâr, Ferîdüddin. *Tezkiretü'l-Evliyâ*. ed. Muhammed Edib el-Câdir. çev. Muhammed Aslıyyü'l-Vesdani eş-Şafîi. Şam: Merkezi Tahkîk-i Âlem-i İslâmî,

2008.

Aydınlı, Abdullah. *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1986.

“Râbia el-Adeviyye”. *Temel İslâm Ansiklopedisi*. ed. Tuncay Başoğlu. 6/498-500. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları- İSAM Yayınları, 2019,

“Ümmü Seleme”. *Temel İslâm Ansiklopedisi*. ed. Tuncay Başoğlu. 8/257-258. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları- İSAM Yayınları, 2019.

“Zeyneb”. *Temel İslâm Ansiklopedisi*. ed. Tuncay Başoğlu. 8/507-509. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları- İSAM Yayınları, 2019.

Benkânî, Mâcid. *Rasulullah'ın Medresesinde Yetişen Hanım Sahabiler*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2. Basım, 2020.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Edebü'l- Müfred*. nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: y.y.,1404/1984.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri/Deyimleri Sözlüğü*. ed. Erhan Güngör. İstanbul: Anka Yayınları, 2. Basım, 2004.

Cevherî, İsmail b. Hammad. *es-Sıhah Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafur Attar. 6 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 4. Basım, 1984.

Cum'a, Halil. *Nisâu min Asr-ı Tâbiîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1992.

Cürcânî, Ebü'l-Hasan es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed b. Ali. *Mu'cemü't-ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-fazîlet, ty.

Çakmaklıoğlu, Muhammet Mustafa. *Tasavvuf*. İstanbul: Bilay (Bilimsel Araştırma Yayınları), 2021.

Doğrul, Ömer Rıza. *Rabiatü'l-Adeviyye*. İstanbul: Eser Yayınları, 1986.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut: y.y. 1409/1988.

Eriş, Mustafa. *Hanım Sahâbiler*. 2 Cilt. İstanbul: Kampanya Yayınları, 2019.

Erkaya, Mahmut Esat. “Tarikatların Teşekkülü Öncesi Dönemde Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/3 (2015), 117-147.

Fatıma Şadiye Hanım. *Aişe-i Sıddıka*. İstanbul: Hanımlara Mahsus Gazete Matbuası, 1322.

Fazlurrahman, Mâlik. *Siret Ansiklopedisi*, trc. Kenan Dönmez, vd., 2 Cilt. İstanbul: İnkılap Yayınları, 1996.

Gölpınarlı, Abdülbaki. *Mevlana 'dan Sonra Mevlevilik*. İstanbul, 1953.

Gözel, Uğur. “İlk Dönem Sûfilerinde Takvâ Anlayışı (Kelâbâzî ve Kuşeyrî Örneği)”. *Karabük Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 6 (2022), 336-357.

Gündüz, Menar. *Müsned-i Âişe*. ed. Ramazan Sönmez. Konya: Konevi Yayınları, 2008.

Hacı M. Zihni Efendi. *Tarihte İz Bırakan Meşhur Kadınlar*. 2 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınevi, ts.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî . *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. ed. Abdulfettah Ebû Sinne vd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

İbn Hanbel, Ahmed. *Kitâbü'z-zühd*. çev. M. Emin İhsanoğlu,. İstanbul: İz Yay., 5. Basım, 2012.

İbn Mâce, Ebû Abdillah. *Sünen-i İbni Mace Tercemesi ve Şerhi*. çev. ve şerh Haydar Hatipoğlu. 10 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. ed. Abdullah Ali Kebîr vd. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l- Ma'rife, ty.

İbn Osman, İmâm-ı Ârif Muvaffa. *Mürşidü'l- Ebrar ilâ Kubûri'l- Ebrar*. Kahire: Dâru'l-Mısriyyetü'l-Lübnâniyye, 1995.

İbn Sa'd, Muhammed. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. ed. Ali Muhammed Amr. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman. *Sıfatu's-Safve*. ed. Tarık Muhammed Abdu'l-Mun'im. İskenderiye: Dâru İbn Haldûn, ts.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*. Beyrut: Dâru ibn Hazm, 2012.

İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*. ed. Adnan ed-Dâvudî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.

İsfahânî, Hafız Ebû Nuaym. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiya*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Kütübü'l-Âlemiyye, 1988.

Kahraman, Abdullah. "Tâvûs b. Keysân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/185. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Kara, Hilal, Kara, Abdullah. *Hanım Sahabiler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2. Basım, 2020.

Kehhâle, Ömer Rıza. *A'lâmü'n-Nisâ fî Âlemi'l-Arab ve'l-İslâm*, 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, ts.

Kennas, Muhammed Raci Hasen. *Rasulullahın Etrafindaki Hanım Sahabeler*. çev. Uğur Pekcan. Konya: Serhat Kitabevi, 2015.

Kuşeyrî, Eb'ul-Kasım Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdulhalim Mahmud - Mahmud İbn Şerif. Kahire: Müessesetü Dârü's-Şa'b, 1989.

Kutub, Muhammed Ali. *Hiz. Ümmü Seleme*. çev. Nedim Yılmaz. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1986.

Molla Câmi. *Nefehatü'l-Üns min Hadarâti'l- Kuds*. çev. Lâmi'î Çelebi. İstanbul: Marifet Yayınları, ts.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac b. Müslim. *Sahih-i Müslim*. thk. M. Fuat Abdülbaki, Dâru't-Turâsi'l-Arabî, 5 Cilt. Beyrut: t.y.

Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed. *er-Riâye li-Hukûkillâh ve'l-Kıyâm bihâ*. thk. Abdülkadir Ata. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 4. Basım, ts.

Mütercim Âsım Efendi. *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*. çev. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. İstanbul: Süleymaniye YEK, Hamidiye No. 1377-1378-1379, 2013.

Nedvî, Ebü'l-Hasen Ali. *İslam Önderleri Tarihi*. çev. Yusuf Karaca. 5 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1992.

Neşşâr, Celî Sâmi. *Neş'etü'l- Fikrî'l-Felsefe Fi'l-İslam*. Dâru'l-Meârif, 7. Basım, 1978.

Nickolson, Reynold A. *İslam Sufileri*. çev. Ethem Ruhi Fıglalı vd. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

Rufâî, Ahmet. *Onların Alemi*. çev. Abdülkadir Akçiçek, Ankara: Rahmet

Yayımları, 1961.

Sarıçam, İbrahim. *İslam Tarihi Ders Notları* (yayınlanmamış Ders Notları, 2002), 73.

Schimmel, Annemarie, *Ruhum Bir Kadındır*, çev. Enis Akbulut. İstanbul: İz Yayımları, 1999.

Şahyar, Ayşe Esmâ. “Ümmü’ d- Derdâ el- Vassâbiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/316-317. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Şa’ranî, Abdü’l- Vehhâb b. Ahmed. *Tenbîhü ’l-Muğterrîn Evâhira ’l-Karni ’l-Âşiri alâ mâ Halefû fihî Selefehumu ’l-Tâhir*. çev. Sıtkı Güllü. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2017.

Şennavî, Abdülaziz. *Hanım Sahabiler*. çev. Tacettin Uzun. 3 Cilt. Konya: Uysal Kitabevi, ts.

Tebrîzî, Hâtib. *Mişkâtü ’l- Mesâbih*. çev. Hanifi Akın. 3 Cilt. İstanbul: Çelik Yayımları, 2014.

Tehânevî, Muhammed Ali. *Mevsuatu Keşşâfu Istılâhâti ’l-Fünûn ve ’l-Ulûm*. thk. Ali Dehruç. 2 Cilt. Beyrut: İrşad Kitabevi, 1996.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmiu ’s-sahîh*, nşr. Ahmed M. Şâkir, (Kahire: y.y. ts.).

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Şemâil-i Şerif*. çev. Raif Efendi. İstanbul: İslamoğlu Yayınları, 1984.

Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lum’a*. Amman: Dâru’l-Feth, 2016.

Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Luma’*. çev. H. Kâmil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yayımları, 1996.

Türkçe Kur’an Mealleri, (Erişim 22. Haziran 2023), <https://www.kuranmeali.com>

Uğur, Selim, Uğur, Erdem. *Saliha Hanımlar*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 4. Basım, 2009.

Uludağ, Süleyman. “Takvâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/484-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2016.

Uraler, Aynur. “Muâze el-Adeviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

30/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Yararlı, Bilal vd. *Örnek Hayatlarıyla Hanım Sahabiler*. İstanbul: Dua Yayıncılık, 2020.

Yıldırım, Harun. *Kadın Şahsiyetler ve Hanım Sahabiler*. İstanbul: Mercan Kitap Yayınları, 5. Basım, 2016.

Yılmaz, Hasan Kâmil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2000.